

**ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТИВНОЇ МЕТОДИКИ
НЕЗАВЕРШЕНИХ РЕЧЕНЬ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ**

Скнар Оксана,

*кандидат психологічних наук, с.н.с. Інституту
соціальної та політичної психології НАПН України,
член правління ВГО «Арт-терапевтична асоціація» (Київ)*

Визначено основні достоїнства проєктивних методик, а саме: багатство отриманого емпіричного матеріалу; зменшення частки соціально бажаних відповідей; можливість отримати матеріал, що відповідає понятійному апарату респондентів. Означено обмеження їх використання. Описано переваги, форми застосування та аналізу проєктивної методики «Незавершені речення», викладено інструкцію. Обґрунтовано доцільність залучення якісної методології (й, зокрема, проєктивної методики «Незавершені речення») для створення інструментарію дослідження особливостей громадянської і національної самосвідомості молоді. Показано, що застосування даної методики дає змогу виокремити спектр конструктів, представлених у самосвідомості молоді, що стосуються розуміння та відчуття себе як українця та як громадянина, свого місця в громаді та державі, розуміння громадянських прав, зобов'язань і громадянської відповідальності, ставлення до членства у спільноті та переживання приналежності до держави.

Ключові слова: проєкція, проєктивна методика, інструментарій дослідження, ідентичність, громадянська самосвідомість, національна самосвідомість, молодь.

Определены основные достоинства проєктивных методик, а именно: багатство получаемого эмпирического материала; уменьшение доли социально желательных ответов; возможность получить материал, отвечающий понятийному аппарату респондентов. Обозначены ограничения их использования. Описаны преимущества, формы применения и анализа проєктивной методики «Незаконченные предложения», изложена инструкция. Обоснована целесообразность привлечения качественной методологии (и, в частности, проєктивной методики «Незаконченные предложения») для создания инструментария исследования особенностей гражданского и национального самосознания молодежи. Показано, что применение данной методики дает возможность выделить спектр конструктов, представленных в самосознании молодежи, касающихся понимания и ощущения себя как украинца и как гражданина, своего места в обществе и государстве, понимания гражданских прав, обязанностей и гражданской ответственности, отношения к членству в сообществе и переживания принадлежности к государству.

Ключевые слова: проекция, проективная методика, инструментарий исследования, идентичность, гражданское самосознание, национальное самосознание, молодежь.

This article determines the main advantages of projective techniques, such as a considerable quantity of materials received, reduced proportion of socially desirable answers, the opportunity to obtain the material that meets the conceptual framework of the respondents. The limit of their use is pointed out. The benefits, modalities of application and analysis of the projective technique «Incomplete sentences» are described. The instruction is provided. The benefits of using qualitative methodologies (the projective technique «Incomplete sentences», in particular) to create tools to examine the features of sense of citizenship and national identity among young people are justified. It is shown that the application of this technique makes it possible to distinguish range of constructs represented in the consciousness of young people regarding the understanding and having a sense of being a Ukrainian and their place in society and the state, understanding of civil rights, obligations and civil liability, attitude towards their membership in the community and feelings of belonging to the state.

Keywords: projection, projective techniques, research tools, identity, civil identity, national identity, youth.

Проблема. Відомо, що громадянська та етно-національна ідентичність молоді є відображенням змін у суспільстві (Л. Дробіжева [4]). Громадянська ідентичність (як ядро громадянської самосвідомості) є своєрідним «барометром» консолідації суспільства, солідаризації громадян та до певної міри – умова цілісності держави. Саме тому інтерес науковців до дослідження даної тематики зростає, особливо зважаючи на останні події, що відбулися в нашій країні (Майдан, Революція Гідності, анексія Криму та його приєднання до Росії, сепаратистські тенденції й настрої населення у регіонах України, війна на сході країни), які не могли не вплинути на громадянську і національну само-ідентифікацію жителів нашої держави. Так, з одного боку, можна відмітити зростання громадянської самосвідомості певних верств населення країни, яке виявляється у тому, що велика кількість громадян почали самоорганізовуватись для вирішення нагальних проблем, ситуацій, питань; все більше беруть на себе відповідальність за якість власного життя (й буття «своїх» спільнот, громад, об'єднань), не очікуючи від влади й держави піклування про свої потреби, інтереси, а все більше залучаючись до розв'язання тих проблем, що їх турбують. З іншого ж боку, люди, що перебувають на окупованих територіях, а також переселенці, та й взагалі інші громадяни країни, ймовірно, переживають кризу ідентичності, зокрема національної, адже ні для кого не секрет, що «стара» ідентичність вже зруйнована, тоді як «нова» ще не сформувалась. Водночас це радше міркування й спостереження, тоді як глибокі наукові політико-психологічні дослідження національної та громадянської само-ідентифікації молоді України останнім часом не проводились, хоч актуальність таких досліджень на разі не викликає сумнівів. Таким чином, нагальним завданням для

сучасних науковців, що працюють в галузі соціальної та політичної психології, є створення адекватного та ефективного інструментарію, що дозволить здійснити найбільш повне та коректне вивчення досліджуваного феномену.

Мета статті – обґрунтувати доцільність залучення якісної методології (й, зокрема, проєктивної методики «Незавершені речення») для створення інструментарію дослідження особливостей громадянської і національної само-ідентифікації молоді (як ядра їх самосвідомості).

При плануванні дослідження важливо враховувати, що різні методи дають можливість виявляти матеріал (інформацію) різного ступеня усвідомлення респондентами [2]. Для вивчення «глибинної мови» респондентів, малоусвідомлюваних пластів їхньої свідомості та самосвідомості якнайкраще підходять проєктивні методики. Сутність цих методик і зокрема проєкції – як основного робочого механізму – полягає в тому, що, коли респондентам пропонують навмисно максимально невизначену ситуацію чи завдання, вони не можуть не проєціювати себе (своїх ставлень, цінностей, мотивів, уявлень тощо) на кінцевий результат. Перебіг думок респондента – ключ до розуміння його відчуттів у комунікативному процесі та й усього того, що наповнює, пронизує його повсякденне життя.

Проєктивні методики, в яких замість прямих запитань використовують непрямі способи отримання інформації від респондентів, є досить надійними й валідними методами «проникнення» в основу поведінки, мотивів, уявлень, ставлень і т. ін., що при цьому вивчаються. Перевагою є те, що отримані за допомогою проєктивних методик результати дають змогу аналізувати процеси не тільки на рівні усвідомлення, а й «знімати» зріз, як вже писалося вище, малоусвідомлюваних спонтанних реакцій. Тож відмітною особливістю проєктивних методик є те, що в них використовують невизначені, або так звані слабоструктуровані, стимули, які створюють оптимальні умови для найрізноманітніших проявів внутрішнього світу людини [2, с. 44–45], й зокрема вияву змісту самосвідомості особистості загалом та громадянської й національної – зокрема.

Цікаву класифікацію проєктивних технік запропонував Г. М. Прошанський [5]. Беручи за критерій класифікації *модальність використовуваного стимулу*, він поділяє в найзагальнішому вигляді всі проєктивні техніки на: 1) *візуальні* (переважають) і 2) *невізуальні* (одиничні – приміром, ті, що ґрунтуються на тактильних і кінестетичних відчуттях). Так само як різновиди візуальних технік, але з іншими акцентами він пропонує розглядати *вербальні* проєктивні техніки (наприклад, «Завершення речень»); так звані конкретні техніки, де як стимульний матеріал використовують реальні або, частіше, іграшкові предмети; додаткові можливості має використання візуальних стимулів, що змінюються (фільми та їхні еквіваленти) (див. [5]).

Якщо за критерій класифікації взяти *відповіді респондентів*, то згаданий автор пропонує поділяти проєктивні техніки на експресивні (пов'язані з дією) та

імпресивні. Підвидами перших виступають, зокрема, творчі і репродуктивні. А **вербальні** й собі можуть бути **інтерпретативними** та **асоціативними** [там само].

Ще однією основою для класифікації може стати, за даним автором, **мета застосування проєктивних технік**.

Отже, узагальнюючи все сказане, зазначимо, що класифікація проєктивних технік Г. М. Прошанського являє собою трирівневу схему. Вона має такий вигляд:

1. стимули: вербальний, візуальний, конкретний, інші модальності;
2. «відповідь»: асоціативна, інтерпретативна, маніпулятивна, вільний вибір;
3. мета: опис, діагностика, терапія (див. [5; 7]).

Ми розглядаємо використання проєктивних методик в руслі застосування в психологічному знанні **якісної методології**.

Проєктивні методи, так само як і якісні методи загалом, забезпечують результати, які ближче до вільного, відносно незалежного полюса континуума отримуваних емпіричних даних (йдеться про так звані «вільні» і «строгі» полюси даних), оскільки вони дають змогу респондентам відповідати своїми словами, використовуючи свої категорії, поняття, власний образний ряд чи асоціації, символи. Водночас вони не позбавлені повністю структури, адже дослідник задає тему, пропонує стимульний матеріал, уточнювальні запитання тощо.

Малодосліджені явища часто розпочинають (й доцільно, на нашу думку) вивчати саме за допомогою проєктивних «інструментів», оскільки вони дають найбільш «вільні», «широкі» дані.

Коли ми говоримо про якісні (і зокрема проєктивні) методи, то питання щодо їх застосування можна розглядати принаймні у двох ключах: 1) як засобу і способу збирання інформації та 2) як способу оцінювання отриманих даних.

Серед **відмітних особливостей** якісних **методів** (у тому числі **проєктивних**), порівняно з кількісними, науковці виділяють такі:

1. Якісні методи збирання інформації мають нестандартизований характер та спрямовані на вивчення усього спектру найрізноманітніших сторін досліджуваного феномена, об'єкта (чи то суб'єкта вивчення).

2. Якісні методи дослідження дають респондентові можливість висловлюватись абсолютно вільно, спираючись на власний категоріальний апарат, а це допомагає максимально широко представити досвід респондента.

3. Завдяки «апелюванню», «звертанню» до активності респондента створюються умови не просто для отримання потрібної інформації, а й для виявлення спектру значень, якими люди наділяють ті чи ті явища. У ситуації якісного дослідження, респондент має нагоду вільно висловлювати свою думку, а також він вирішує творче завдання актуалізації й представлення змісту самосвідомості особистості (власних уявлень, образів тощо в тому вигляді, як вони впливають на його мотивацію, поведінку, способи взаємодії, комунікацію, тощо). Тож для дослідника відкривається можливість «побачити»,

актуалізувати мотивацію поведінки людини, очікування, настанови, цінності, практики, уявлення, ставлення й зробити їх доступними для актуалізації, презентації, усвідомлення, осмислення та переосмислення, тощо [2].

Таким чином, застосування якісної методології дає змогу отримати масив інформації, що відповідає категоріальному апарату респондентів.

«Утруднювати» застосування проєктивних методів у соціально-психологічних та політико-психологічних дослідженнях може те, що вони не мають жорсткої, формалізованої схеми збирання даних і статистичної презентації результатів. Утім, цей «недолік» нівелюється за умови їх коректного застосування і належної фахової підготовки психолога. Водночас проєктивні методи спираються на активність респондентів, враховують роль неусвідомлюваних факторів у свідомості й поведінці людини, її настановлень та уявлень у перетворенні й трансформації отримуваної інформації, у формуванні власної думки, реалізації мотивів вибору і т. ін. Таким чином, саме проєктивні методики дають змогу ефективно досліджувати неусвідомлювані або малоусвідомлювані компоненти системи політичних ставлень молодих громадян до реалій політичного буття, виявлення уявлень щодо себе як суб'єкта громадянського (політичного) життя (Я як громадянин) та як представника політичної нації (Я в житті держави).

У найбільш загальному вигляді проєктивні методики можна поділити на дві групи – вербальні і невербальні.

Методику незавершених речень можна віднести до *вербальних*.

Перевагами її є:

- гнучкість;
- простота в застосуванні, техніці реалізації;
- доволі висока «універсальність» – можливість використання для вирішення різноманітних дослідницьких завдань;
- «придатність» для індивідуального і групового використання;
- велика індивідуальна свобода респондентів у відповідях;
- більша інформативність порівняно з тестом словесних асоціацій, бо допускається більше ніж одна відповідь, а отже, є можливість отримати широку палітру найрізноманітніших відповідей;
- «замаскованість», неявність справжньої мети дослідження і, як результат, зменшення кількості соціально бажаних відповідей;
- прийняття будь-якої відповіді без оцінки (як правильної або неправильної), що стимулює респондентів висловлюватися вільніше, більш розкуто, щиро, у результаті чого відкривається можливість отримати цілий спектр різних (інколи протилежних і «несумісних») груп уявлень, ставлень, настановлень тощо;
- «оперативність» – можливість проведення одночасного опитування в групі дає можливість досить швидко зібрати великий обсяг потрібних емпіричних даних.

Форми застосування: усна або письмова. Усна форма застосовується лише в індивідуальних дослідженнях, тоді як письмова може

використовуватись як в індивідуальних, так і «групових» варіантах дослідження.

В основі техніки – принцип вербального завершення, що ґрунтується на доповненні (пропонується закінчити запропоновану оповідь, речення тощо). Визначальною є ідея про те, що неоднозначний і невизначений стимул сприяє проявам проєкцій респондентів, виявляючи як усвідомлені, так і мало- або неусвідомлені компоненти уявлень, настановлень, емоційно-оцінних ставлень респондентів щодо досліджуваного явища.

Методика незавершених речень виникла завдяки розвитку тесту словесних асоціацій, уперше запропонованого Ф. Гальтоном та пізніше розвинутого К. Г. Юнгом, В. Вундтом, О. Р. Лурія та ін. За оцінками зарубіжних спеціалістів (Р. Ватсон, 1978), валідність і надійність цих методик є досить високими [3].

Необхідні матеріали: папір, ручка (олівець).

У найбільш загальному вигляді ця поширена і добре відома вербальна техніка полягає в тому, що респондентам пропонується закінчити запропонований дослідником початок речення на свій розсуд – так, як він це відчуває, розуміє (приміром: політика – це..; для мене «державка» означає таке..).

Інструкція може звучати, приміром, так: «Прочитайте незавершені речення і допишіть їх. Пишіть без роздумів перше, що спадає вам на думку. Правильних і неправильних відповідей немає. Намагайтеся дати якомога більше відповідей / асоціацій».

Формулювання початку речення задається максимально широко і конструюється таким чином, щоб спонукати респондента давати якомога більше найрізноманітніших відповідей, продуціювати асоціації на тему, що досліджується.

Аналізуються отримані відповіді / висловлювання респондентів на задану тему. З нашого досвіду, цікаві результати може дати контент-аналіз цих відповідей.

Вважаємо, що техніку «Незавершені речення», а точніше – самі варіанти відповідей, правомірно розглядати як тематично організовані фрагменти наративів, що дають змогу отримати поглиблені дані про особливості досліджуваного предмета, уточнити і розширити їх.

Методика незавершених речень дає можливість, на нашу думку, виявити особливості громадянської та національної самосвідомості респондентів. Зокрема, можна:

- визначити основні конструкти, що відображають зміст самосвідомості респондентів (їхнє смислове наповнення, узгодженість / суперечливість, згорнутість / розгорнутість тощо);
- «вловити» фокус уваги респондента;
- оцінити інтегрованість і складність світоглядних уявлень;
- з'ясувати ступінь їх (уявлень, ставлень, практик тощо) активності / пасивності; конструктивності / деструктивності; раціональності / емоційності; авторитарності / демократичності і т. ін. (залежно від обраних дослідником критеріїв оцінювання).

Ми використали методику незавершених речень на першому етапі створення інструментарію дослідження особливостей громадянської та національної ідентичності (як ядра самосвідомості) молоді.

Завданням даного етапу (етапу пошукового дослідження) було добрати, виокремити спектр конструктів, представлених у самосвідомості молоді, що вичерпно описують досліджувану тему.

Для нас важливим було те, що ці конструкти відображають саме дискурс сучасної молоді (їх уявлення, переживання, ставлення, очікування, настанови); вони ніби «промовляють» глибинними мовами респондентів. Підкреслимо, що дана методика актуалізує як усвідомлені, так і мало усвідомлювані аспекти самосвідомості молоді, що стосуються розуміння та відчуття себе як українця та як громадянина, свого місця в громаді та державі, розуміння громадянських прав, зобов'язань і громадянської відповідальності, ставлення до членства у спільноті та переживання приналежності до держави.

На другому етапі визначені нами емпіричним шляхом конструкти будуть покладені в основу створення психосемантичного опитувальника.

Ми виходили з положення про те, що національну ідентичність (як соціально-психологічний результат емоційно-когнітивних та ціннісних процесів національної само-ідентифікації й диференціації) правомірно розглядати як основну характеристику національної самосвідомості та її концентровану форму [6].

Спираючись на теоретичну модель дослідження та виходячи із розуміння структури самосвідомості (як єдності трьох елементів: самопізнання (уявлення про себе); самоставлення та саморегуляції), було визначено 10 основних тем, кожна з яких розкривалася за допомогою 3-х речень, які й було запропоновано респондентам спонтанно, асоціативно завершити, дописати. При цьому пропонувалось писати перше, що спадає на думку. Для того, щоб уникнути соціально бажаних відповідей, в інструкції окремо відмічалось, що правильних і неправильних відповідей немає. До анкети було включено також 2 контрольні запитання, порівняння відповідей яких зі змістом з основного блоку, дасть змогу відсіяти анкети з нещирими висловлюваннями.

А саме:

Тема	Незавершені речення
1. Загальне ставлення до себе як українця (представника політичної нації)	1. Для мене бути українцем насамперед означає... 2. Як українець я відчуваю.... 3. Як всі українці я намагаюсь робити...
2. Уявлення про ідеального українця	1. Ідеалом українця для мене є.... 2. Мені дуже не подобається, коли деякі українці... 3. Українці як ніхто інший вміють...
3. Відмінності українців від інших	1. Порівняно з представниками інших націй українці вміють.... 2. Порівняно з представниками інших націй українці почувають себе....

	3. Порівняно з представниками інших націй українцям не вистачає....
4. Загальне ставлення до себе як громадянина України	1. Я можу вважати себе справжнім громадянином України, тому.... 2. Українське громадянство викликає у мене почуття... 3. Моє громадянство зобов'язує мене...
5. Уявлення про ідеального громадянина України	1. Справжній громадянин України – це той, хто завжди... 2. Справжній громадянин України – це той, хто ніколи... 3. Як громадянин України, я маю всі можливості для...
6. Відмінності громадян України від інших	1. Громадяни України порівняно з представниками інших країн мають право... 2. Громадяни України порівняно з представниками інших країн почувають себе... 3. Громадянам України порівняно з представниками інших країн бракує...
7. Ставлення до влади	1. Влада поводиться з українцями як з... 2. Коли влада приймає якісь рішення, українці зазвичай... 3. Як би я був керманічем української держави, то в першу чергу...
8. Ставлення до майбутнього	1. Власне майбутнє як українця здається мені... 2. Настане момент, коли як і всі українці я зможу почувати себе... 3. Сподіваюсь, що у майбутньому як українець я буду здатен...
9. Потенціальні можливості	1. Більш за все українці прагнуть... 2. Прихованим бажанням багатьох українців є... 3. Українці можуть бути щасливим, якщо...
10. Ірраціональні установки (страхи)	1. Знаю, що це безглуздо, але багато українців бояться... 2. Дуже хочеться, щоб більшість українців припинили боятися... 3. Побоювання українців змушують їх ....
Контрольні запитання	Якби мені запропонували змінити громадянство, то (допишіть) ... Я міг би жити краще, якби був не українцем, а (напишіть) ....

Аналіз, систематизація та узагальнення відповідей респондентів дасть змогу, на нашу думку, «розкрити», «наповнити» показники громадянської та національної ідентичності молоді конструктами, що відображають ті чи інші, визначені нами, аспекти їх самосвідомості.

Оскільки обсяг статті не дозволяє викласти повністю отриманий емпіричний матеріал, зупинимось на описі, аналізі та порівнянні даних (відповідей респондентів), що стосуються 1) з'ясування загального ставлення до себе як українця (представника політичної нації) та 2) як до громадянина своєї країни.

На даному, пошуковому етапі емпіричного дослідження, взяли участь 128 респондентів – студенти двох київських вишів (Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка та Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

З'ясовано, що для сучасних представників студентської молоді **бути українцем, насамперед означає таке** (подається від найбільш вживаних – до найменш):

1) **поважати** національні **традиції, звичаї, культуру** («Знати і шанувати українські традиції, звичаї, культуру», «Берегти та дотримуватись національних традицій», «Поважати культурну спадщину», «Сприймати українську культуру як свою», «Поважати символіку і закони України, знати гімн», «Поважати свою націю», «Поважати батьків, традиції» та ін.), та **шанувати їх** («Шанувати свою національність, знати історію своєї країни та культуру», «Шанувати національні традиції»);

2) **любити** власну країну, свою Батьківщину («Бути відданим народові», «Бути відданим своїй державі», «Любити та служити своїй державі»);

3) **спадкоємність і приналежність** («Мати українське коріння», «Бути одним із членів своєї родини та гордо з цим жити, в майбутньому народити та виховувати українців», «Бути представником своєї нації», «Бути частиною народу із веселою вдачею та тяжкою долею», «Відчувати приналежати до нації», «Мати свою націю», «Вважати Україну Батьківщиною», тощо);

4) **діяти на благо своєї держави та людей:** («Любити не словом, а ділом: допомагати ближньому, змінювати щось на краще довкола себе», «Творити на благо держави, гідно представляти її за кордоном», «Захищати свою країну у разі потреби», «Дбати про незалежність і цілісність України», «Дбати про довкілля, екологію», «Служити своїй державі», «Робити щось корисне для своєї країни», «Працювати», «Проявляти в діях»);

5) **пишатися** своєю історією, країною, людьми («Пишатися власним походженням», «Пишатися нашими людьми, незламними і гордими», «Пишатися досягненнями спортсменів, митців (музикантів, художників, письменників, поетів) і науки», «Пишатися сучасною культурою»);

6) **знати й розмовляти державною мовою** («Поважати мову», «Вимагати, щоб обслуговували у крамничках, кафе українською», «Розмовляти українською», «Знати державну мову»);

7) **жити на території України** («Жити на цій землі», «Жити в Україні згідно її законів і бути її патріотом», «Жити у демократичній, вільній країні», «Жити у гордій країні», «Жити в Україні», тощо);

8) **громадянство** («Бути громадянином держави», «Не порушувати громадянство України», «Бути вільним громадянином своєї країни»);

9) **бути особистістю, суб'єктом** свого життя («Реалізовувати себе як особистість», «Бути відповідальним за свою державу», «Бути вільним», «Бути вільною і цілеспрямованою людиною, яка в процесі життя іде до своєї мети», «Не бути тим, хто «прогинається під мінливий світ», «Я космополіт. Але якщо я доб'юся чогось – це допоможе іншим; напевне, буду і хорошим українцем», тощо);

10) **бути патріотом** («Бути незалежним, патріотом своєї держави»);

11) **вірити у краще майбутнє** («Вірити в потенціал моєї країни, її перспективне майбутнє», «Боротись за майбутнє держави», «Не знати, на що чекати та, все одно, сподіватись», на протигагу «Бути «під прицілом» загрозового майбутнього»).

Отже, національне само-визначення сучасного студентства відбувається через етно-культурну приналежність, позитивні атитюди щодо своєї політичної нації та оптимістичне бачення майбутнього, громадянську суб'єктність та готовність (бажання, усвідомлення необхідності) діяти на благо свого народу і країни в цілому.

Тоді як стосовно відчуттів **себе як українця, переживання** фокусуються навколо двох тем: 1) власне переживання тих чи інших почуттів щодо приналежності до політичної нації та 2) відчуття себе у державі.

Серед найчастіше згадуваних респондентами почуттів – так звані **«національні» почуття** – звертають на себе увагу такі (подаються від найбільш представлених – до найменш):

1) **гордість** («Гордість за свою країну», «Гордість за те, що є українцем. Адже наші духовні і вольові якості унікальні», «Гордість за силу і могутність українського народу, що проявляються протягом всього існування краю», «Гордість за нашу націю», «Гордість за минуле своєї держави і натхнення для розвитку її у подальшому», «Пишаюсь, що я українка», «Моя Батьківщина має велику історію, наші предки із кожним століттям боролись за незалежність, тому я відчуваю гордість і пошану за країну», «Гордість за наш народ, той, який знає свої права і відстоює їх»), «Гідність через те, що я живу в одній країні з надзвичайно хоробрими патріотами») та «**Повагу** до громадян, які здатні твердо оцінити ситуацію в країні (без нав'язаних «бендеревців» і «кацапів»). А також «**Силу** українського народу»;

2) **смуток, сум, туга, скорбота, журба** («Смуток від того, у якому стані країна», «Смуток через несправедливість в нашій країні», «Смуток за свою державу», «Тугу за ситуацію, що відбувається на сході», «Журбу за тяжку долю українського народу», «Скорботу за те, що відбувається»);

3) **біль** («Біль через трагедію на Сході», «Біль за ситуацію, яка склалася в моїй країні. Мені дуже шкода людей, котрі віддали своє життя задля миру», «Біль за свою країну», «Біль за тих людей, що воюють на Донбасі. Я маю на увазі те, що я хвилююсь за тих людей, яких силою забирають на Донбас», тощо);

4) **сором** («Сором за вируб Карпатських лісів й продаж за безцінь за кордон», «Сором за кількість сміття та рівень в своїй країні», «Сором, що наш народ голий і босий», «Сором за тих, які думають тільки про себе, і знищують своїми руками ту країну, в якій народилися», тощо);

5) **незадоволеність** («Незадоволеність нинішньою ситуацією в країні»), **незгоду** та **злість** («Злість через корупційність влади», «Злобу до Росії»);

6) **занепокоєння** («Занепокоєння з приводу майбутнього нашої держави», «Що в країні не все гаразд», «Занепокоєння за власну державу з огляду на останні події»);

7) **неспокій**, «**Напруження в теперішній політичний момент**»; **протиріччя**; **відчай** та **розчарування** («... адже зараз, за нинішніх умов, відчувати радість і тепло просто не можливо»);

8) **сумніви**, «**невпевненість** у завтрашньому дні» та **невизначеність**.

Нагадаємо, що національна само-ідентифікація – це не тільки раціональне самовизначення (когнітивний компонент), усвідомлення власної тотожності зі своєю нацією, а, передусім, емоційне «приєднання», її емоційно-ціннісна оцінка, значущість членства у ній, власне «національні» почуття, що поділяються членами спільноти [1; 6]. Як слушно відзначає Г.У. Солдатова, ставлення (позитивна чи негативна оцінка) до факту своєї приналежності до групи відображає ціннісний компонент ідентичності. Тобто, іншими словами, емоційна значущість групового членства є важливою складовою процесу само-ідентифікації. Ця оцінка є емоційно забарвленою й виражається у формі найрізноманітніших почуттів – від поваги, шани, достоїнства, любові, надії, оптимізму (з одного боку) й аж до злості, образи, приниження, ненависті, сорому, страху тощо (з іншого). Ці почуття можуть бути свідченням глибокого емоційного зв'язку зі своєю національною спільнотою та «спираються» на них [6]. Загалом, переважання позитивних почуттів щодо власної національної спільноти свідчить про її привабливість, задоволеність від членства в ній, бажання приналежати до неї. І, відповідно, навпаки – переважання негативно-заряджених почуттів, пов'язаних з національною приналежністю, може бути свідченням розчарувань, «говорити» про непривабливість власної нації та вести до процесів, протилежних солідаризації – відчуження, відсторонення, тощо.

Цікаво додати, що у нашому дослідженні – «негативно» заряджені емоційно-оцінні переживання (такі як: сором, сум, скорбота, відчай, неспокій, тощо) сучасної студентської молоді, пов'язані з приналежністю до нації, майже врівноважуються позитивними – гордістю, гідністю, повагою. Отже, з одного боку, можна побачити ознаки амбівалентної національної само-ідентифікації сучасної студентської молоді. Водночас кількісно-якісний аналіз групи негативно насичених почуттів показав, що серед них переважають ті, що свідчать скоріше про співчуття та співпереживання (смуток, біль, занепокоєння) українському народу й своїй країні, і незначно, кількісно несуттєво, хоч і різнопланово, представлені у самосвідомості молоді такі негативно забарвлені національні почуття, як сором, розчарування, сумніви. Тож, з іншого боку, можна говорити про ознаки латентно-позитивної національної само-ідентифікації молоді.

Водночас згадаємо про те, що в соціальній психології існує практика (запропонована й введена Ч. Кулі) оцінювати самоповагу членів групи на основі співвідношення між почуттями гордості й сорому. Так, чим більш виразним й сильним є почуття гордості й слабко вираженим сором, тим вищою є самоповага [6].

У нашому емпіричному дослідженні виявлено своєрідний «баланс» на користь переважання гордості за власну політичну націю, характерний для самосвідомості сучасного українського студентства, який є свідченням

відносно високого рівня самоповаги та індикатором позитивної національної само-ідентифікації. Нагадаємо також, що позитивність ідентичності та її сталість є найважливішими, «...центральними моментами для відчуття групою психологічної безпеки й стабільності» [6, с. 51]. І люди зазвичай прагнуть укріплювати, «підвищувати» та захищати свою позитивну ідентичність [6].

Що ж стосується переживання та **відчуття себе у державі**, то йдеться, передусім про наступне:

1) **відповідальність** («Відповідальність за свої дії в соціумі», «Відповідальність за майбутнє країни», «Велику відповідальність за те, що я українка», «Бачу проблеми нашої країни та хотів би докласти зусиль до їх вирішення») і **обов'язок** («Певний обов'язок перед своєю країною», «Себе зобов'язаною шанувати наші традиції») та **делегування відповідальності** («В нашій країні не вистачає фахівців, компетентних людей, які б розвивали нашу країну»). Додамо, що дані висловлювання респондентів відображають, скоріше, **громадянські демократичні цінності**. До них можна додати й розуміння **свободи** як «Свобода вибору, можливість робити те, що хочу». Цікаво відзначити, що свобода, у самосвідомості молоді, постає окремо від відповідальності.

2) **готовність діяти** («Що для успішного розвитку країни потрібно бути небайдужим і активним», «Велике бажання зробити свій край крацим, довершенишим та квітучим», «Бажання будувати своє майбутнє в Україні») та **патріотизм** («Почуваюся патріотом», «Люблю свою країну») як мотивація до дій;

3) **зв'язок** («Зв'язок зі своїми предками», «Себе частиною людей, яких об'єднує спільна територія і менталітет», «Що хочу жити в своїй країні», «Що ми завжди дружній народ», «Любов до української культури», «Українську ментальність», «Мову, традиції, культуру»);

4) **незахищеність** та «об'єктне» само-ставлення («Незахищеність з боку держави, несправедливу систему», «Себе незахищеним», «Нелюбов з боку держави», «Принизливе ставлення до нашої нації», «Що людям потрібна підтримка як фінансова, так і моральна»).

Отже, національні самовідчуття української молоді розкриваються насамперед через, власне, національні почуття та громадянські демократичні цінності.

Таким чином, самовизначення сучасної студентської молоді як українця (представника політичної нації) відбувається через: **етно-культурну приналежність** (повага до національних традицій, звичаїв, культури; спадкоємність і приналежність; знання й спілкування державною мовою; проживання на території України), **позитивні настанови щодо своєї політичної нації** (любов до власної країни; гордість своєю історією, країною, людьми та оптимістичне бачення майбутнього), **громадянську й особистісну суб'єктність** (дії на благо своєї держави та людей; бути громадянином, особистістю, суб'єктом свого життя, патріотом). Тоді як національні само-відчуття молоді розкриваються через: власне **національні**

почуття (гордість і гідність; смуток, сум, туга, скорбота; біль; сором; злість і незадоволення; занепокоєння, неспокій і відчай; сумніви та невизначеність) та **відчуття себе у державі** (відповідальність і обов'язок; готовність діяти і патріотизм; зв'язок; незахищеність і об'єктне само-ставлення).

Розглянемо також студентський контент, що стосується **загального ставлення до себе як громадянина своєї країни**.

Аналіз отриманих первинних емпіричних даних показав, що висловлювання респондентів щодо власного громадянства («Я можу **вважати себе справжнім громадянином України, тому...**») групуються у такі змістові категорії (подаються від найбільш чисельних – до найменш), як:

1) **номінальне громадянство** («Отримала (отримав) паспорт у цій країні», «Маю українське громадянство», «Законодавчо підтвердила цей статус», «Маю громадянство згідно із законом», тощо), **за фактом народження** («Я тут народилась (вся)») та **проживання на території** («Все життя живу в Україні і все, що маю (освіту, досвід) здобула тут», «Проживаю на її території», «Живу в Україні»);

2) **етно-культуральні ознаки** («Добре знаю традиції, культуру України», «Шаную культуру», «Поважаю і ціную традиції, звичаї», «Дотримуюсь основних традицій», «Поважаю землю і мову», «Вихована на основі українських традицій», «Тут моє коріння», «Моя сім'я зберігає українські традиції», «Маю вишиванку»); **знання української мови** («Розмовляю (знаю) українською мовою», «Читаю книжки українських авторів») та **історії** («Знаю свою історію», «Цікавлюсь історичними подіями з життя країни»);

3) **позитивно заряджені емоційні ставлення до членства у спільноті**: («Я цим пишаюся», «Дійсно пишаюся своїм походженням», «Навіть за кордоном я веду себе так, щоб у громадян інших країн не було враження, що ми якісь дикі селяни, а навпаки – інтелігентні, освічені, різнопланові люди», «Справді люблю українську мову, її культуру і творчість»), **любов до своєї країни** («Пишаюсь своєю Батьківщиною», «Люблю свою країну», «Я маю в серці те, що не вмирає. З Україною у серці», «Вболіваю за неї», «Не зважаючи на сьогоднішнє становище **вірю** в нашу країну, її краще майбутнє»), **повага і гордість своїм народом** («Люблю, і поважаю, пишаюсь своїм народом»);

4) **громадянські чесноти** («атрибути» громадянина), що, в свою чергу, розкриваються через: **виконання свого громадянського обов'язку** («Постійно ходжу на вибори та виконую свій обов'язок перед державою для покращення рівня життя в країні», «Виконую громадянські обов'язки», «Я вважаю за обов'язок допомогти державі вийти із кризи, або хоча б вивести людей з моральної кризи», «Завжди готовий захистити її», «Я захищатиму та не дозволю посягатися на цілісність та суверенність України», «Напевно не можу вважати себе справжнім громадянином. Хоч працюю, дістаю другу вищу і плачу податки. Але я б хотів ще й стати успішним для себе і для інших, а тут це поки що мало доступно»), **законослухняність** («Слідую законам», «Дотримуюсь законодавства країни») та **громадянську**

відповідальність («Я пов'язана з військовою кафедрою, не дивлячись, як тяжко живеться країні, і насамперед на те, що я дівчина!»), «Здатна вийти на захист прав і свобод українця»);

5) **власний «внесок»: прагнення покращити життя в країні** («Можу зробити щось корисне для країни, а вона, в свою чергу, має надати мені можливості для розвитку й гармонійного життя», «Турбуюсь про свою країну», «Прагну зробити життя українців кращим», «Я хочу і роблю все можливе для позитивного розвитку своєї країни») та **готовність працювати** («Маю можливість проявляти себе саму у цій країні, на цій території» «Після навчання працюватиму у державній службі», «Не хочу працювати за кордоном»).

Що ж стосується **власних громадянських зобов'язань** (контент-аналіз висловлювань респондентів, отриманих в результаті завершення речення «Мое громадянство зобов'язує мене...»), то вони фокусуються навколо таких тем:

1) Бути **законослухняним**: («Виконувати закони», «Не порушувати прийнятих в нашій країні законів», у тому числі «Підкорятися безглуздим законам», «Слідувати Конституції України», «Дотримуватись кримінального кодексу України», тощо) **та дотримуватись правил і норм держави** («Дотримуватись етичних і моральних норм, які тут прийняті», «Дотримуватись правил», тощо) (виконувати закони держави та дотримуватись етично-моральних норм і правил).

2) Бути **патріотом** («Бути патріотом», «Служити своєму народові», «Бути вірним сином своєї землі», «Бути відданим своїй країні», «Бути вірним своїй державі», «Дбати про честь України», «Поводитись гідно», «Бути інтелігентним громадянином», «Відповідати статусу своєї нації», «Вірити в наш успіх», «Любити, поважати свою країну», «Поважати інших громадян», «Поважати свій народ», тощо) **та підтримувати національну ідентичність**. Зокрема, йдеться про те, щоб «Шанувати національні символи і мову країни», «Дотримуватись традицій України», «Цінувати культурне надбання моєї країни», «Вдосконалювати навички володіння рідною українською мовою», «Зберігати національну ідентичність», «Бути українкою» і т.п.

3) **Виконувати обов'язки громадянина** («Дотримуватись обов'язків громадянина України», «Виконувати конституційні обов'язки», «Виконувати обов'язки перед своєю державою», тощо), не порушувати права інших громадян та відстоювати власні права. Цікаво додати, що громадянські обов'язки постають як щось абстрактне і лише подекуди й зрідка **конкретизуються** молоддю через сплату податків, голосування та службу в армії. Помітно також, що про власні права громадян згадується вкрай рідко (лише двічі).

4) Жити, вчитися і **працювати** («Жити і працювати в своїй країні», «Вчитися», «Залишатися в країні», «Відпрацювати те, що дала мені держава», у тому числі **на благо країни та людей** «Працювати для того, щоб покращити життя в Україні», «Працювати на благо країни», «Робити

щось для країни», «Робити добро», «Піклуватись про благополуччя людей, які мене оточують»).

5) **Мати негаразди:** «Жити бідно», «Нелегально працювати», «Мати стійкі нерви», «Бути втягнутим в бюрократичну систему», «Йти по «системі», яка нав'язана політиками», «Пристосовуватись до життя в цій державі», «Робити щоразу візу до Європи та інших країн», «Ні до чого», «Підкорятися безглуздим законам», «Тікати від проблем», тощо.

б) Бути **відповідальним** («Бути відповідальним за себе та свої вчинки», «Бути відповідальним за те, що я роблю в країні», «Бути відповідальною за свої дії перед Законом України»). До речі, відповідальність виявляється, зокрема, через: **відсутність байдужості** й перекладання відповідальності («Не бути байдужим до долі нашої держави», «Не звинувачувати в усіх своїх негараздах державу»), а, натомість, залучення до суспільних справ, готовність «брати участь у суспільному житті» країни.

7) Не приймати іншого громадянства (лише двоє).

Отже, як бачимо, розуміння сучасним студентством власних громадянських зобов'язань є узагальнено-абстрактним, декларативно-констатуючим, здебільшого без «розшифровки» змістового наповнення і розуміння їх сутності, не конкретизованим.

Підсумовуючи викладене вище, можемо зробити *висновки*:

Перевагами, беззаперечними достоїнствами проєктивних методик є: багатство отриманого матеріалу; зменшення частки соціально бажаних відповідей за рахунок «замаскованості» мети проєктивних методик; перспектива долучитися, «доторкнутися» до унікального внутрішнього світу людини й отримати матеріал, що відповідає понятійному апарату і так званім «глибинним мовам» респондентів; більш глибокий аналіз явищ, що вивчаються; більша ймовірність виявлення феноменології соціально- і політико-психологічних явищ та ін.

Аналіз отриманих емпіричних даних показав, що національна самоідентифікація студентства розкривається через: по-перше, національне самовизначення, що відбувається через етно-культурну приналежність, позитивні настанови щодо своєї політичної нації та оптимістичне бачення майбутнього, громадянську й особистісну суб'єктність та, по-друге, через національні почуття та відчуття себе у державі.

Тоді як громадянська самоідентифікація відбувається через: номінальне громадянство, етно-культурні ознаки, позитивно заряджені емоційні ставлення до членства у громаді й державі, громадянські чесноти та прагнення покращити життя в країні.

Національна і громадянська ідентичності взаємо-перетинаються, взаємо-перехрещуються та мають спільні (етно-культурні ознаки та позитивно забарвлені емоційно-оцінні ставлення до членства у спільноті) й відмінні «складові». Національна ідентичність більшою мірою акцентує, увиразнює й актуалізує так звані національні почуття і переживання, тоді як громадянська – більшою мірою пов'язана з обов'язками, функціями громадянина.

Виявлено тенденцію до взаємо-проникнення, взаємо-перехрещення національної та громадянської само-ідентифікацій молоді, за якої об'єднувачими є етно-культурні ознаки та позитивні настанови щодо власної спільноти.

Емпіричним шляхом виявлено тенденцію до «врівноваження» «негативно» заряджених емоційно-оцінних переживань студентства, пов'язаних із приналежністю до нації, – позитивними. Отже, з одного боку, можна говорити про ознаки амбівалентної національної само-ідентифікації сучасної студентської молоді. Тоді як кількісно-якісний аналіз групи відповідей респондентів, до якої увійшов увесь спектр негативно насичених почуттів, дозволяє говорити про ознаки латентно-позитивної національної само-ідентифікації молоді.

У нашому емпіричному дослідженні виявлено також своєрідний «баланс» на користь переважання гордості за власну політичну націю, характерний для самосвідомості сучасного українського студентства, який є свідченням відносно високого рівня самоповаги та індикатором позитивної національної само-ідентифікації.

Література:

1. *Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г.* Этническая социализация подростка / Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 208 с.
2. *Богданова О. Ю.* Качественные методы социально-психологических исследований : учеб. пособие / О. Ю. Богданова, И. М. Марковская. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2001. – 106 с.
3. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – К. : Наукова думка, 1989. – 528 с.
4. *Дробижева Л.М.* Теоретические проблемы изучения гражданской идентичности и социальная практика / Леокадия Дробижева // Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы «Перспективы». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/teoreticheskije_problemy_izuchenija_grazhdanskoj_identichnosti_i_socialnaja_praktika_2014-09-10.htm
5. *Корнер А. Ф.* Теоретическое исследование пределов возможностей проективных методик / Аннелиз Ф. Корнер // Проективная психология [Пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс; Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.
6. *Солдатова Г.У.* Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
7. *Шляпникова И.А.* Проективные методы психодиагностики : Учебное пособие / Под редакцией Е.Л. Солдатовой. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 69 с.